

УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

К. В. Дубич,
кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної і гуманітарної політики,
Національна академія державного управління
при Президентові України

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

У статті проаналізовані історичні передумови та особливості формування в Україні державного управління системою соціального забезпечення в радянський період розвитку. Розкрито напрями соціального захисту населення радянської доби в таких організаційно-правових формах, як: державне соціальне страхування; пенсії (за віком; за інвалідністю; за вислугою років; у разі втрати годувальника) та допомоги (по тимчасовій непрацездатності; по вагітності і пологах; на дітей із малозабезпечених сімей; багатодітним та самотнім матерям та ін.); соціальне обслуговування інвалідів і людей похилого віку (утримання в будинках-інтернатах з повним державним забезпеченням; протезування; надання засобів пересування; пільги на проїзд на транспорті; житлові, побутові та податкові пільги та ін.); безкоштовна медична допомога (надання медичних послуг у поліклініках, лікування в лікарнях, санаторіях, курортах та ін.); безкоштовне виховання дітей (в яслах, дитячих садках та будинках, санаторіях, піонерських таборих та ін.).
Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальний захист, управління, Радянський Союз, Україна, соціальне страхування, соціальне обслуговування, безкоштовне виховання, соціальні ризики, інтернати.

K. V. Dubych,

Ph.D of Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Doctoral student of social and humanitarian politics department, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

FEATURES GOVERNMENT SOCIAL SYSTEM PROTECTION OF UKRAINE IN THE SOVIET PERIOD OF DEVELOPMENT

The paper analyzed the historical background and features of formation in Ukraine governance welfare system of the Soviet period. Exposed areas of social protection in the Soviet era such organizational legal forms, as state social insurance; pension (old-age, disability, by superannuation; survivors) and assistance (temporary disability, by pregnancy and childbirth; children from low-income families; many children and single mothers and etc.); social services disabled and elderly people (keeping in budynkah-boarding schools with full state support; prosthetics; providing vehicles; privileges transport; residential, domestic and tax benefits, etc.); free medical care (providing medical services in clinics, treatment in hospitals, nursing homes, resorts, etc.); free parenting (in a manger, kindergartens, homes, health centers, pioneer camps, etc.).

Key words: social security, social security administration, the Soviet Union, Ukraine, social security, social services, free education, social risks boarding.

К. В. Дубич,

кандидат педагогических наук, доцент, докторант кафедры социальной и гуманитарной политики, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины

ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ УКРАИНЫ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ

В статье проанализированы исторические особенности формирования в Украине государственного управления системой социального обеспечения в советский период развития. Раскрыты направления социальной защиты населения советского периода в таких организационно-правовых формах, как: государственное страхование; пенсии (по возрасту; по инвалидности; по выслуге лет; при потере кормильца) и помощь (при временной нетрудоспособности; в связи с беременностью и родами; детям и малообеспеченным семьям, многодетным и одиноким матерям и др.); социальное обслуживание инвалидов и престарелых граждан (содержание в домах-интернатах на полном государственном обеспечении; протезирование; предоставление средств передвижения; льготы на проезд в транспорте; жилищные, бытовые и налоговые льготы и др.); бесплатная медицинская помощь (предоставление медицинских услуг в поликлиниках, лечебных учреждениях, санаториях, курортах и др.); бесплатное воспитание детей (в детских яслях, садах и домах, санаториях, пионерских лагерях и др.).

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальная защита, управление, Советский Союз, Украина, социальное страхование, социальное обслуживание, бесплатное воспитание, социальные риски, интернаты.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку України як незалежної демократичної держави суспільству все частіше доводиться зіштовхуватись із соціальними проблемами, які потребують всебічного вивчення та розв'язання. Здійснювані відповідно до стратегічної мети України досягнення рівня економічно розвиненої держави упродовж останніх двох десятиліть в економіці держави, відповідні перетворення призвели до підвищення рівня виникнення соціальних ризиків, безробіття, істотного збільшення кількості громадян, які потребують соціального захисту, підтримки та надання соціальних гарантій з боку держави. На сьогодні в Україні вкрай актуальними є питання щодо вдосконалення системи соціального захисту населення, в тому числі системи надання соціальних послуг населенню. Україна, як і будь-яка держава, розвивається в просторі та часі. Тому, не дослідивши минулого, неможливо дати адекватну оцінку тому, що відбувається сьогодні і вивчити витoki сучасних проблем. Зрозуміло, що більш ефективному їх розв'язанню сприятиме дослідження проблем, пов'язаних з розвитком та особливостями становлення вітчизняної системи соціального захисту в минулому, зокрема в радянській період історії України.

Необхідністю розроблення і впровадження в Україні адекватної сучасним реаліям суспільного розвитку системи соціального захисту населення, яка враховує історичні передумови та особливості здійснюваного в СРСР управління системою соціального забезпечення, і обґрунтовується вибір теми статті. Урахування результатів, отриманих автором, а також досліджень інших науковців, вивчення накопиченого у вітчизняній державно-управлінській практиці позитивного досвіду дасть змогу уникнути зроблених у минулому системою соціального захисту помилок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженню різних аспектів вітчизняної системи соціального захисту населення присвячені праці С.І.Бандура, К.С.Батигіна, Н.Б.Болотіної, В.А.Гошовської, І.Ф.Гнибіденко, М.В.Кравченка, П.Д.Пилипенко, Б.І.Сташків, А.А.Халецької та інших науковців.

У навчальному посібнику «Соціальна робота» за редакцією професора В.І.Курбатова [3] в окремій главі висвітлено аспекти історії соціальної роботи в Росії та зарубіжних країнах, питання історії фахової соціальної роботи в Україні розглядаються в навчальному посібнику за редакцією

Т.В.Семигіної [2, с. 54–62], передумови виникнення соціальної роботи в Україні в окремих аспектах аналізуються в монографії «Соціальна робота» [1, с. 19–35].

Одне з перших ґрунтовних досліджень радянської системи соціального забезпечення на Заході – «Соціальне забезпечення в Радянському Союзі» [7], здійснене професором соціальної роботи із Сан-Франциско Б.К.Медісон. В його основу покладено результати 10-річного спостереження за практичною діяльністю в соціальній сфері в дореволюційний період історії Росії. В роботі зроблено спробу проаналізувати взаємозв'язок між соціальною політикою, здійснюваною в Радянській державі, та марксистським вченням, а також історичні аспекти радянської системи соціального забезпечення упродовж 1917–1968 рр. Метою написання роботи стало розширення уявлення про радянську систему соціального забезпечення, її проблеми, які виникали під час проведення індустріальних та інших реформ. В умовах протистояння тогочасних двох біполярних політичних мегасистем (радянської комуністичної та американської капіталістичної) ця праця не була позбавлена «ідеологічного забарвлення». Втім, це дослідження є альтернативним радянським науковим виданням, джерелом інформації, цінним для проведення порівняльного аналізу підходів до управління системою соціального забезпечення в Радянському Союзі.

Осмисленню сучасних тенденцій розвитку системи соціального захисту населення України в контексті дослідження, проведеного в межах статті, сприяли також роботи таких науковців, як А.М.Гриненко, Е.М.Лібанова, О.М.Палій, Т.В.Семигіна, П.К.Ситнік, В.А.Скуратівський, В.П.Трощинський та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Результати проаналізованої вище джерельної бази дають підстави стверджувати, що, незважаючи на наявність наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти системи соціального захисту населення України, питанням, пов'язаним з вивченням в історичному ракурсі особливостей її управління та розвитку в радянський період, приділяється недостатньо уваги і вони потребують більш ґрунтовного дослідження.

З огляду на викладене **метою статті** є осмислення історичних передумов формування в Україні управління системою соціального захисту за часів її перебування у складі Радянського Союзу.

Для досягнення мети поставлено **завдання**: крізь призму аналізу джерельної бази та статистичних даних розкрити особливості здійснення в Україні управління системою соціального захисту в радянський період.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Зміна соціально-економічного курсу управління Україною після проголошення її незалежності з адміністративно-командного на ринковий супроводжувалися складними соціально-економічними процесами та ризиками, серед яких – інфляція, майнова нерівність, поляризація населення за рівнями доходів, банкрутство неконкурентоспроможних підприємств, підвищення рівня безробіття та ін. У таких умовах перед державою постала нагальна проблема щодо соціального захисту населення, забезпечення і підтримки його малозабезпечених верств.

Відповідно до вимог часу, продиктованих сучасними реаліями, до функцій держави віднесено забезпечення цілої низки соціальних гарантій і розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням рівня життя громадян, не нижчого від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, бідністю, безробіттям та ін.

Незважаючи на те, що на сьогодні в економічній, політичній та інших сферах життєдіяльності українського суспільства відбуваються істотні зміни, вони чи не найменше стосуються системи соціального захисту населення, яка характеризується такими притаманними радянській системі соціального забезпечення рисами, як громіздкість, надмірна розгалуженість та одержавлення. Іншими словами, нинішня система соціального захисту в Україні і надалі функціонує на «радянських засадах», його основу становлять різноманітні пільги та соціальні виплати (15 млн осіб і близько 120 категорій населення отримують пільги та виплати, передбачені у 58 законах і в понад 120 підзаконних актах!), які за часів Радянського Союзу дуже часто підміняли низький рівень зарплати та матеріального забезпечення громадян.

У контексті викладеного та з метою більш адекватного розуміння основних термінів, використаних у статті, цілком обґрунтованим видається їх витлумачення. Термін «соціальне забезпечення» (соцзабез) у «Великій радянській енциклопедії» [6] трактується як *установлена державою система соціально-економічних заходів щодо матеріального забезпечення громадян у старості та в разі непрацездатності, всебічного забезпечення матерів і дітей, медичного обслуговування та лікування.*

До переваг радянської системи соціального забезпечення над «буржуазною» було віднесено нижчі пенсійний вік (на 5–10 років) та відсотки відшкодування громадянам пенсій, матеріальної допомоги. Радянська система соціального захисту була закріплена законодавчо і реалізовувалася в таких основних організаційно-правових формах, як:

1) *державне соціальне страхування* (за рахунок відповідних централізованих союзних фондів);

2) *пенсії* (за віком; по інвалідності; за вислугою років; у разі втрати годувальника) та *допомоги* (з тимчасової непрацездатності; по вагітності і пологах; на дітей з малозабезпечених сімей; багатодітним та самотнім матерям та ін.);

3) *соціальне обслуговування інвалідів і людей похилого віку* (утримання в будинках-інтернатах з повним державним забезпеченням; протезування; надання засобів пересування; пільги на проїзд на транспорті; житлові, побутові та податкові пільги та ін.);

4) *безкоштовна медична допомога* (надання медичних послуг у поліклініках, лікування в лікарнях, санаторіях, курортах та ін.);

5) *безкоштовне виховання дітей* (у яслах, дитячих садках та будинках, санаторіях, піонерських таборках та ін.).

В Україні зі здобуттям державної незалежності термін «соціальне забезпечення» еволюціонував у поняття «соціальний захист», яке офіційно було визнано в 1995 р. відповідно до міжнародних правових актів і практики. Право громадян на соціальний захист, яке включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, визначено ст. 46 Конституції України.

Утім, крізь призму історичної ретроспективи здійснимо більш ґрунтовний аналіз управління системою соціального забезпечення в СРСР у період (1950–1991 рр.). Вибір нижньої хронологічної межі дослідження обґрунтовується:

1) наявністю статистичних даних, необхідних для відстеження динамічних змін у системі соціального забезпечення в Радянському Союзі в цілому та в УРСР зокрема;

2) початком періоду десталінізації (з 1953 р.) та поживленням процесу реформування державного управління системою соціального забезпечення в СРСР. Верхня межа дослідження детермінована розпадом СРСР і здобуттям Україною державної незалежності.

Аналіз цілої низки джерел [1, с. 34–35; 2, с. 55–57; 3, с. 38–41; 9, с. 191–213; 6; 7, с. 169–242; 8, с. 13–21] дає підстави стверджувати про неоднозначність, суперечливість і навіть певною мірою діаметральну протилежність поглядів науковців, дослідників щодо оцінки ефективності радянської системи соціального забезпечення упродовж 1950–1991 рр. З одного боку, вони відзначають вагомий успіх в системі соціального забезпечення, досягнуті за порівняно короткий період часу, упродовж якого відстала, напівфеодална країна

перетворилась у наддержаву, що характеризувалася військовою потужністю, здатністю справляти вирішальний вплив на міжнародні відносини. З другого боку, система соціального забезпечення в СРСР піддається критиці дослідників, які доводять її недосконалість і вказують на «високу ціну», яку довелося заплатити радянським громадянам за прогрес у соціальній сфері.

У цілому до здобутків, які було досягнуто в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) після Другої світової війни у сфері соціального розвитку, варто віднести істотне покращення санітарно-епідемічного благополуччя населення, повну ліквідацію експлуатації, безробіття, неписьменності, подолання жаклих наслідків німецько-фашистської окупації. За роки радянської влади в Україні було створено системи соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я та ін.

Аналіз статистичних щорічників [4; 5] дав змогу встановити такі позитивні зміни, які відбулися в системі соціального забезпечення в СРСР: зростання видатків з державного бюджету на соціальне забезпечення (з 0,3 млрд крб у 1940 р., 2,2 млрд крб у 1950 р. до 51,5 млрд крб у 1990 р. або в 171,7 раза); на виплату пенсій (з 0,8 млрд крб у 1950 р., 7 млрд крб у 1960 р. до 51,6 млрд крб у 1990 р. або в 64,5 раза), що давало державі змогу періодично підвищувати їх мінімальні розміри.

Як видно з табл. 1, збільшення державних видатків на соціальне забезпечення у поєднанні з іншими заходами соціальної політики в цілому позитивно позначилося на демографічному розвитку як в СРСР, так і в УРСР, зокрема: приріст чисельності населення лише за 30 років (з 1959 р. до 1989 р.) становив відповідно 127,7 та 123,5%; показники очікуваної тривалості життя населення при народженні в 1990 р. сягнули 69,4 роки та 70,7 роки (на початку 1940 р. цей показник становив близько 47 років). Якісного стрибка у тривалості життя було досягнуто за рахунок значного зниження рівня смертності населення: якщо в 1940 р. смертність в СРСР і УРСР становила 18,0 та 14,3 осіб (у розрахунку на 1000 осіб населення), то в 1960 р. ці показники знизилися відповідно до 7,1 та 6,9 осіб.

Таблиця 1

Динамічні зміни окремих демографічних показників у СРСР і УРСР [4; 5]

Країна	Чисельність населення, млн осіб		Приріст, %	Очікувана тривалість життя населення при народженні, роки		Приріст, %
	1959	1989		1980	1990	
СРСР	208,827	266,731	127,7	67,7	69,4	102,5
УРСР	41,869	51,707	123,5	69,7	70,7	101,4

Таким чином, можна стверджувати, що радянська система соціального забезпечення динамічно розвивалася. Впродовж 1970–1990 рр. Радянському Союзу вдалося більш ніж у 2,5 раза підвищити заробітну плату працівникам радгоспів, колгоспникам, робітникам і службовцям (табл. 2) і тим самим – рівень матеріального благополуччя основної маси населення країни. Починаючи з 1960-х рр. освіта та медицина в СРСР стали безкоштовними. Крім того, темпи житлового будівництва в країні були високими: щорічно покращували свої житлові умови близько 10–11 млн осіб.

Таблиця 2

Динаміка показників середньомісячної грошової заробітної плати в СРСР та УРСР у 1970–1990 рр. [4; 5]

Категорія населення	1970		1980		1990		Приріст, рази	
	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР
В середньому, в крб	99,3	92,6	145,7	131,2	265,6	244,9	2,7	2,6
працівників радгоспів	101,1	95,9	149,7	135,0	281,2	265,8	2,8	2,8
колгоспників	74,9	66,6	118,5	103,6	241,1	220,4	3,2	3,3
робітників і службовців	122,0	115,2	168,9	155,1	274,6	248,4	2,6	2,2

Незважаючи на те, що радянська система соціального забезпечення охоплювала широкі верстви населення та забезпечувала громадянам мінімальні соціальні гарантії, встановлені державою, вона була далека від досконалості, а рівень соціальної захищеності громадян в СРСР в цілому залишався невисоким. Причиною цього була насамперед сформована в державі *патерналістська модель соціального захисту*. Рисами, притаманними радянській системі соціального забезпечення, були постійне перебування «під патронатом» партійних організаторів та віднесення питань соціального забезпечення до цілковитого відання союзних чиновників. Радянські високопосадовці та вчені були ізольованими від Заходу, що також негативно впливало на формування соціальної політики. В період так званої «залізної завіси» статистичні дані про дитячу смертність, інвалідність, злочинність, наркоманію, алкоголізм в СРСР були закритими.

Розвиток республіканських і регіональних систем соціального забезпечення був уніфікованим, тобто регламентувався і жорстко контролювався «з центру», натомість соціальні проблеми населення республік Радянського Союзу на місцях здебільшого нівелювалися або ігнорувалися з ідеологічних міркувань. Підґрунтям для розроблення, здійснення та оцінки соціальної політики були встановлені Держпланом СРСР показники п'ятирічки – централізовані державні перспективні плани

на 5 років. Соціальна сфера цілком залежала від планово-командної економіки. Таким чином, радянська система соціального захисту була повністю одержавленою.

До недоліків цієї системи слід також віднести майже стовідсоткове фінансування соціальних видатків з держбюджету. До того ж Радянський Союз взяв на себе значні соціальні зобов'язання, пов'язані з фінансуванням громіздкої системи пільг, виплат, субсидій, безоплатної медицини, освіти та ін. Обмеженість фінансових ресурсів, яка того часу була зумовлена «гонкою озброєнь», «холодною війною» між СРСР і США, потребувала спрямування лівової частки видатків з бюджету (понад 25% від ВВП країни у 1980-х рр.) на розвиток потужного військово-промислового комплексу. Додатковим тягарем для слаборозвиненої радянської економіки була здійснювана СРСР політика «дружби народів», «братської допомоги», яка полягала в наданні фінансової та іншої підтримки комуністичних режимів у соціалістичних країнах Східної Європи. Такі необґрунтовані значні витрати з державного бюджету у поєднанні зі здійснюваними в країні масштабними економічними реформами призводили до постійного недофінансування системи соціального забезпечення. Фінансовий дефіцит у цій системі збільшувався в умовах безадресного, неефективного розподілу виділених ресурсів на фонди соціального забезпечення, а також підвищеної потреби населення в соціальному захисті, яка виникала в результаті негативних наслідків проведення трансформацій в економіці. У свою чергу, відсутність цілої низки товарів широкого вжитку й низька якість соціальних та інших послуг призвели до виникнення й існування так званого вторинного, або «чорного ринку», а також поширення в радянському суспільстві клієнтізму («блату») та корупції.

Управління системою соціального захисту в СРСР було забюрократизованим, оскільки здійснювалося на підставі та відповідно до урядових і партійних постанов. Цими постановами, зокрема, визначалися категорії громадян, на яких поширювалося соціальне обслуговування, що надавалось виключно в стаціонарних закладах. Партійні лідери Радянського Союзу дуже часто проявляли бюрократичне свавілля та «паталогізували» соціальні проблеми, свідченням чого було утримання громадян похилого віку, психічно хворих та інвалідів у великих будинках-інтернатах, госпітальях, психіатричних лікарнях, які мали переважно медичну орієнтацію.

Радянська держава була монополістом у працевлаштуванні, встановленні розмірів заробітної

плати, доходів населення, розподілі суспільних благ і в організації надання соціальних послуг, що, власне, і є проявом патерналізму – надмірного одержавлення та встановлення опіки над своїми громадянами.

Викладені вище недоліки у поєднанні з такими негативними явищами, як соціальна пасивність та недієздатність інститутів громадянського суспільства в цілому досить негативно позначалися на розвитку радянської моделі соціального забезпечення, неефективність якої та соціальні проблеми були системними. Варто зазначити, що в середині 1980-х рр. значне зростання обсягів державних видатків на соціальне забезпечення (з 5% у 1950 р. до 25% 1985 р.) від національного доходу і призвело до уповільнення економічного розвитку, а невдовзі – до економічної кризи, яка певною мірою і спричинила розпад Радянського Союзу. В 1991 р. із проголошенням незалежності в Україні розпочалося реформування системи соціального забезпечення, в основу якого було покладено створення власної моделі соціального захисту. Однак цей процес у подальшому не отримав належного розвитку, а новостворена система соціального захисту і досі не позбулася багатьох «рудиментів» радянської моделі соціального забезпечення.

Результати дослідження історичних передумов формування системи соціального захисту населення та особливостей управління нею, здійснюваного в Україні за період перебування її в складі Радянського Союзу, дають підстави сформулювати такі **висновки**:

1. У процесі аналізу джерельної бази дослідження виявлено неоднозначність, суперечливість і діаметральну протилежність поглядів вітчизняних і зарубіжних науковців стосовно ефективності радянської моделі соціального забезпечення. З одного боку, це обґрунтовується тим, що упродовж 1950–1991 рр. радянською владою було досягнуто вагомих успіхів у системі соціального забезпечення, до яких, зокрема, можна віднести подолання наслідків Другої світової війни, повну зайнятість населення, збільшення видатків з державного бюджету на соціальне забезпечення (у 23,4 раза з 1950 р. порівняно з 1990 р.), виплату пенсій (відповідно у 64,5 раза), підвищення заробітної плати, безкоштовну освіту, охорону здоров'я та ін. Такі «соціальні інвестиції» позитивно позначилися на демографічній ситуації в країні, показники якого (тривалість життя населення при народженні, приріст його чисельності та ін.) також мають суттєві позитивні зміни. З другого боку, дослідники критикують радянську модель соціального забезпечення, вказуючи на її недосконалість,

«системну неефективність», зумовлену *патерналізмом* – управлінням системою соціального захисту, яка базується на *політиці опікунства* (батьківства, вождизму) держави над громадянами. Установлено, що Радянський Союз виступав монополістом у соціальній та інших сферах суспільного життя, які були повністю «одержавленими», а соціальна політика директивно формувалася в умовах командної економіки.

2. Особливості управління радянською системою соціального захисту проявлялися у надмірно централізованому, «всюдисущому» (тоталітарному) державному управлінні, яке спрямовувалося на врегулювання суспільних процесів, забезпечення «уніфікованого» добробуту громадян та

мінімальних соціальних гарантій, установлених державою. Основою радянської системи соціального захисту було не громадянське суспільство, а «сильна держава», а її задеклароване гасло «держава для народу» на практиці реалізувалася у формі «держава над народом». Іншими словами, державна влада в Радянському Союзі ставила себе над громадянами, різними суспільними процесами та інститутами в країні, наділяючи себе правом «носія істинного блага для народу».

Отже, в сучасних умовах накопичений в Радянському Союзі досвід і традиції в соціальній сфері суспільного життя, попри його критицизм з боку науковців, широкого загалу, заслуговує на увагу, об'єктивний аналіз, оцінку та творчий розвиток.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть : монографія : в ... кн. Кн. 1. Соціальна робота / авт. кол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич та ін. – К. : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
2. Вступ до соціальної роботи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Т. В. Семігіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 304 с.
3. Курбатов В. И. Социальная работа / В. И. Курбатов ; под общ. ред. проф. В. И. Курбатова. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 576 с. – (Серия «Учебники, учебные пособия»).
4. Народное хозяйство СССР в 1960 г. : стат. ежегодник / Центр. стат. упр. при Совете Министров СССР. – М. : Госиздат ЦСУ ССР, 1961. – 945 с.
5. Народное хозяйство СССР в 1990 г. : стат. ежегодник / Госкомстат СССР. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 752 с.
6. Социальное обеспечение // Большая советская энциклопедия: электрон. версия. – М. : Науч. изд-во «Больш. Рос. энцикл.», ЗАО «Гласнет», 2002.
7. Madison B. Q. Social Welfare in the Soviet Union / Bernice Q. Madison. – 1st ed. – US, Calif. : Stanford Univ. Press, 1968. – 324 p.
8. McAuley A. Development Strategy, Welfare Regime and Poverty Reduction in the Former Soviet Union / Alastair McAuley. – Switzerland : Geneva, UNRISD, 2008. – 22 p.
9. Wilson T. The State and Social Welfare : The Objectives of Policy / Thomas Wilson, Dorothy Wilson. – United Kingdom : Longman Group, 1991. – 368 p.

References

1. Aktual'ni problemy teorii ta praktyky sotsial'noyi roboty na mezhi tysyacholit' : monohrafiya / avtor. kol. V. P. Andrushchenko, V. P. Bekh, M. P. Lukashevych ta in. – Кн. 1. «Sotsial'na robota». – К. : UDTSSM, 2001. – 344 s.
2. Vstup do sotsial'noyi roboty : navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / Za red. T. V. Semyhinoyi, I. I. Myhovycha. – К. : Akademvydav. – 2005. – 304 s.
3. Kurbatov V. Y. Sotsyal'naya rabota / Pod obshch. red. prof. V. Y. Kurbatova. – Seryya «Uchebnyky, uchebnye posobyaya». – Rostov n/D: «Fenyks», 2000. – 576 s.
4. Narodnoe khozyaystvo SSSR v 1960 h. : stat. ezhehodnyk / Tsentr. stat. upr. pry Sovete Mynystrov SSSR. – М. : Hosyzdat TsSU SSR, 1961. – 945 s.
5. Narodnoe khozyaystvo SSSR v 1990 h. : stat. ezhehodnyk / Hoskomstat SSSR. – М. : Fynansy y statystyka, 1991. – 752 s.
6. Sotsyal'noe obespechenye // Bol'shaya sovetskaya entsyklopedyya: elektron. versyya. – М. : Nauch. yzdo «Bol'sh. Ros. entsykl.», ЗАО «Hlasnet». – 2002.
7. Madison B. Q. Social Welfare in the Soviet Union / Bernice Q. Madison. – 1st ed. – US, Calif. : Stanford Univ. Press, 1968. – 324 p.
8. McAuley A. Development Strategy, Welfare Regime and Poverty Reduction in the Former Soviet Union / Alastair McAuley. – Switzerland : Geneva, UNRISD, 2008. – 22 p.
9. Wilson T. The State and Social Welfare : The Objectives of Policy / Thomas Wilson, Dorothy Wilson. United Kingdom : Longman Group, 1991. – 368 p.